GYANBODH
ISSN:3048-9792
Volume: 2
Issue: 3
Special Issue: 1
July: 2025

ભવભૂતિનું સમાજ દર્શન માલતીમાધવમ્ ના સંદર્ભે

ભારતી ત્રિવેદી
શોધ વિદ્યાર્થી
સંસ્કૃત વિભાગ
શ્રી ગોવિંદગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

ભૂમિકા:

ભવભૂતિ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યના અગ્રગણ્ય કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે ઓળખાય છે .તેમને કાલિદાસ પછીનો શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત નાટ્યકાર માનવામાં આવે છે .તેમના નાટકો ઊંડા તાત્વિક વિચાર, ગંભીરતા અને સામાજિક સંદેશ સાથે ભરપૂર છે.

ભવભૂતિનો જીવન પરિચય:

ભવભૂતિનો જન્મ આશરે૮ મી સદીમાં ભારતના કન્નોજ) અથવા વર્દ્ધમાન (પ્રદેશમાં થયો હતો . તેમના મૂળ નામ‘ શ્રીકણ્ઠલ ’હતું અને તેઓ કન્યાકુબ્જ બ્રાહ્મણ પરિવારના હતા .ભવભૂતિ પંડિત, તત્ત્વચિંતક અને દાર્શનિક હતા .તેમનું શિક્ષણ આશ્રમોમાં અને ગુરુકુલ પદ્ધતિથી થયું હતું.

ભવભૂતિની રચનાઓ:

ભવભૂતિના ત્રણ મુખ્ય રૂપકો છે:

1 માલતીમાધવ – પ્રેમ અને ત્યાગની કથા.

2 મહાવીરચરિત – શ્રીરામના યુવાન વયના વીરતાપૂર્ણ કાર્યોનું વર્ણન.

3 ઉત્તરરામચરિત – શ્રીરામના જીવનના ઉત્તર ભાગનું ભાવનાત્મક અને તાત્વિક ચિત્રણ.

ભવભૂતિની સાહિત્યલાક્ષિણતાઓ:

ભવભૂતિના નાટકોમાં ઊંડા માનવભાવ, કરુણા, ત્યાગ, નાયિકાઓનું સશક્ત ચિત્રણ જોવા મળે છે .તેમણે શ્રૃંગાર, વીર અને કરુણ રસની અત્યંત નિપુણતા સાથે રજૂઆત કરી છે .તેમની ભાષા સરળ હોવા છતાં ઉત્તમ કાવ્યગુંણોથી યુક્ત છે.

ભવભૂતિની વિશિષ્ટતા:

GYANBODH
ISSN:3048-9792
Volume: 2
Issue: 3
Special Issue: 1
July: 2025

ભવભૂતિનું નાટ્યસાહિત્ય માત્ર રસોત્પત્તિ માટે નહીં, પરંતુ જીવનમૂલ્યો અને આધ્યાત્મિક તત્વોની રજૂઆત માટે જાણીતા છે.તેમના નાટકો આજના સમય માટે પણ પ્રાસંગિક ગણાય છે.

ભવભૂતિના નાટક" માલતીમાધવ"માં સમાજજીવનના અનેક પાસાઓનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે . આ નાટક ષઠ્ઠી–શતાબ્દીનો પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતીય સમાજની સંસ્કૃતિ, નૈતિકતા, રાજકીય વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક માન્યતાઓને રજૂ કરે છે.

અહીં કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસાઓ છે જે" માલતીમાધવ "નાટકના સમાજજીવનને દર્શાવે છે:

રાજકીય વ્યવસ્થા અને રાજધર્મ:

રાજા છેશપાલ, મંત્રીઓ અને રાજકીય કાવતરાઓ નાટકમાં છે .રાજકન્યા માલતીને મંત્રિપુત્ર નંદન સાથે વિવાહ માટે દબાણ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે, જે તેજસ્વી લોકોની ઈચ્છા વિરુદ્ધ છે .રાજતંત્રમાં મંત્રીઓનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

શિક્ષણ અને ગુરૂકુલ પદ્ધતિ:

માધવ અવંતીપુરના વિદ્યાલયનો વિદ્વાન વિદ્યાર્થી છે, જેને ગુરુ ભગવદત્ત આશીર્વાદ આપે છે . ગુરૂકુલ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ગુરુનું મહત્ત્વ અને શિક્ષાની ઊંડાઈ દર્શાવવામાં આવી છે.

માલતી અને માધવ ગુરુકુલમાં શિક્ષણ દરમિયાન પરસ્પર પ્રેમ કરતા થાય છે .ગુરુકુલ સમાજમાં નારીશિક્ષણ અને સ્નેહભાવના સ્થાન દર્શાવે છે.

પ્રેમ, વિવાહ અને નૈતિક મર્યાદા:

માલતી અને માધવ વચ્ચેનું પ્રેમ નાટકનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે .તેમનો પ્રેમ શુદ્ધ અને ભાવનાત્મક છે, પરંતુ સમાજકર્તવ્યો તેમને વિરુદ્ધ ઊભા થાય છે.

નાયિકા માલતી એક બ્રાહ્મણકન્યા હોવા છતાં રાજકુમાર માધવ સાથે પ્રેમસંબંધમાં છે – જે વર્ણવ્યવસ્થાના ઊલંઘન સમાન છે .અહીંથી સામાજિક અવરોધો સામે પ્રણયનું દર્શન થાય છે .આમાં જુના સમાજના પરિવારીક દબાણ અને વિવાહ વ્યવસ્થાની ઝલક મળે છે.

ધાર્મિક અને તંત્ર સાધના:

भूयासमित्यभिनिवेशक दर्थ्यमानः ।

GYANBODH
ISSN:3048-9792
Volume: 2
Issue: 3
Special Issue: 1
July: 2025

भ्राम्यबृमांसपणनाय परेतभूमावाकर्ण्य भीरु [1] रुदितानि तथागतोऽस्मि।। !

નાટકમાં તંત્ર વિદ્યા, તાંત્રિકો અને ભયજનક યજ્ઞો પણ છે — જેમ કે કપાલકુંડી તાંત્રિક દુરાચારો માટે માલતીનું અપહરણ કરે છે .યતિસ્વામી કૌશિક અને કામંદકી જેવા સંતો દ્વારા ધાર્મિક જીવનનું ચિત્ર પણ ઊભું થાય છે.

તાંત્રિક આલાપ અને દુષ્ટ સાધુઓના સંઘર્ષ દ્વારા તાંત્રિક પ્રથા અને સામાજિક અંધશ્રદ્ધાનો પરિચય મળે છે.

મહિલા પાત્રોનું સ્થાન :

માલતી, લવંગિકા, મદયંતિકા જેવી સ્ત્રીઓ આત્મનિર્ભર, બુદ્ધિશાળી અને નૈતિક રીતે મજબૂત છે .તેમનું દઢ ચરિત્ર બતાવે છે કે સ્ત્રીઓ માત્ર પાત્ર નહોતી, પણ કથાવસ્તુમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવતી હતી.

गात्रस्तम्भः स्तनमु कुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो
गण्डाभोगे पुलकपटलं प्रूर्छना चेतना च ॥[2]

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીના સૌંદર્ય સમજી શકાય છે.

માલતીના પિતા રાજહિત માટે તેની લગ્નરચના કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ માલતી પોતાનું બળિદાન કરે છે .આથી સ્ત્રીઓની ઇચ્છાઓએ કેટલું સ્થાન હતું તે દર્શાવાય છે.

મિત્રતા અને સહકાર :

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥[3]

માધવ અને મકરંદ, માલતી અને લવંગિકા વચ્ચેની મિત્રતા ઊંડો ભાવ રજૂ કરે છે .આ મિત્રતા કોઈપણ સંજોગોમાં નિષ્ઠાવાન રહે છે — જે એ સમયના માનવમુલ્ય દર્શાવે છે.

---

[1] માલતીમાધવમ્, અંક – 5, શ્લોક 27
[2] માલતીમાધવમ્, અંક – 2, શ્લોક5
[3] માલતીમાધવમ્, અંક – 4, શ્લોક7 ,

GYANBODH
ISSN:3048-9792
Volume: 2
Issue: 3
Special Issue: 1
July: 2025

ઉપસંહાર:

"માલતીમાધવમ્ "માત્ર શૃંગારિક નાટક ન રહીને સમાજદષ્ટિનું જીવુંજાગતું દસ્તાવેજ છે .આ નાટક દ્વારા ભવભૂતિએ પ્રાચીન ભારતના સંસ્કારમય, ધર્મનિષ્ઠ અને સંવેદનશીલ સમાજનું દર્શન કરાવ્યું છે . તેમાં વર્ણવ્યવસ્થા, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, શિક્ષણ, રાજકીય વિવેક અને ધર્મશક્તિ જેવી પરિપ્રેક્ષ્યાઓનો સુંદર સંયોજન છે .આ નાટક માત્ર એક પ્રેમકથા નહીં, પણ તે સમાજજીવન, નૈતિકતા, શિસ્ત અને આધ્યાત્મિકતા પર પ્રકાશ પાડે છે .ભવભૂતિનું દષ્ટિકોણ ઉજ્જવળ માનવતાવાદી છે, જે આજે પણ પ્રેરણારૂપ છે.

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ:

1 मालतीमाधवम् भवभूति –, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस1954 १ –

2 संस्कृतनाट्यशास्त्रदर्शनम् भट्ट.रा.वि .डॉ –

3 भारतीय समाजसंरचना मिश्र .एन.एस .डॉ –

.4 उत्तररामचरितम्भवभूति –,

प्रकाशक रामनारायणलांल बेनीप्रसाद,

इलाहाबाद२११००२१ चतुर्थ संस्करण–